

Ioana Todor este absolventă a Facultății de Psihologie și Științe ale Educației, Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, doctor în psihologie, directoare a Departamentului pentru Pregătirea Personalului Didactic din cadrul Universității „1 Decembrie 1918” din Alba Iulia. Cursuri de formare profesională în Terapia tulburărilor de anxietate (Universitatea din Maastricht), Educație rațional emotivă și comportamentală (Colegiul Psihologilor din România), stagiul de cercetare la Universitatea din Copenhaga, Centrul de cogniție vizuală (septembrie 2005-februarie 2006). Autoare a peste cincizeci de articole și capitole în volume colective, publicate în țară și străinătate.

Ioana Todor, *Uitarea intenționată a informației stereotipice*

© 2013 Institutul European, Iași

INSTITUTUL EUROPEAN

Iași, str. Grigore Ghica Vodă nr. 13

euroedit@hotmail.com; www.euroinst.ro

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

TODOR, IOANA

Uitarea intenționată a stereotipurilor / Ioana Todor; pref.: Mircea Miclea. - Iași: Institutul European, 2013

Bibliogr.

ISBN 978-606-24-0004-0

I. Miclea, Mircea (pref.)

316.647.8:159.953.6

Reproducerea (parțială sau totală) a prezentei cărți, fără acordul Editurii, constituie infracțiune și se pedepsește în conformitate cu Legea nr. 8/1996.

Printed in ROMANIA

IOANA TODOR

UITAREA INTENȚIONATĂ A INFORMAȚIEI STEREOTIPICE

Prefață de Mircea MICLEA

INSTITUTUL EUROPEAN
2013

CUPRINS

Prefață / 9

Introducere / 11

Capitolul I. Despre clasificare, categorii mentale, stereotipuri și funcțiile acestora / 13

I.1. Categorizarea mentală / 13

I.2. Stereotipuri, prejudecăți, discriminare / 16

I.3. Funcțiile stereotipurilor / 18

I.3.1. Funcții cognitive / 18

I.3.2. Funcții sociale / 21

Capitolul II. Perspective teoretice privind natura stereotipurilor / 25

II.1. Teoria categorizării sociale / 25

II.1.1. Modele pe bază de definiție / 25

II.1.2. Modele pe bază de prototipuri sau exemplare / 27

II.1.3. Modele conexioniste / 31

II.2. Teoria schemelor cognitive / 40

II.3. Teoria identității sociale / 45

II.4. Teoria reprezentărilor sociale / 46

II.5. Concluzii / 49

Capitolul III. Formarea stereotipurilor / 53

III.1. Suprageneralizarea / 53

III.2. Corelații iluzorii / 54

III.3. Pseudocontingențe / 56

III.4. Asocieri implicite / 58

III.5. Profeții care se autoîmplinesc / 59

III.6. Accentuarea categorială și omogenitatea out-grupului / 63

Cuvinte-cheie: stereotipuri, inhibiție cognitivă, uitare intenționată

III.7. Factori motivaționali și de personalitate / 65

III.8. Factori sociali și culturali / 68

III.9. Concluzii / 70

Capitolul IV. Activarea și aplicarea stereotipurilor / 73

IV.1. Rolul proceselor automate și al proceselor controlate / 73

IV.2. Condiții ale activării și aplicării stereotipurilor / 80

IV.2.1. Disponibilitatea resurselor cognitive / 80

IV.2.2. Așteptările actorilor sociali / 82

IV.2.3. Scopurile de moment și modalitățile de procesare / 83

IV.2.4. Protejarea imaginii de sine / 86

IV.2.5. Motivația antiprejudată / 89

IV.2.6. Prejudcățile preexistente / 91

IV.2.7. Contextul social / 94

IV.2.8. Expunerea la exemplare contrastereotipice / 96

IV.2.9. Stările afective / 98

IV.3. Concluzii / 100

Capitolul V. Menținerea și schimbarea stereotipurilor / 103

V.1. Menținerea stereotipurilor / 103

V.1.1. Amorsajul explicit și implicit / 104

V.1.2. Distorsiuni cognitive / 106

V.1.3. Convenționalizarea / 108

V.1.4. Subtipizare și subgrupare / 110

V.1.5. Atribuire / 111

V.2. Schimbarea stereotipurilor / 112

V.2.1. Contactul intergrupal / 113

V.2.2. Influența socială / 116

V.3. Concluzii / 117

Capitolul VI. Suprimarea stereotipurilor / 119

VI.1. Inhibiția automată / 120

VI.2. Inhibiția voluntară / 129

VI.3. Efectul contraintențional / 136

VI.4. Când este eficientă inhibiția voluntară? / 141

Capitolul VII. Uitarea intenționată / 149

VII.1. Delimitări conceptuale / 149

VII.2. Studiul în laborator al uitării intenționate / 152

VII.2.1. Uitarea intenționată item cu item / 153

VII.2.2. Uitarea intenționată globală (procedura listă) / 157

VII.2.3. Uitarea intenționată specifică / 162

VII.3. Uitarea intenționată a stereotipurilor / 163

VII.4. Concluzii / 167

Capitolul VIII. Uitarea intenționată a informației stereotipice și a celei contrastereotipice / 169

VIII.1. Memoria pentru informația stereotipică și pentru cea contrastereotipică din perspectiva unor modele ale memoriei sociale / 170

VIII.1.1. Modele pe bază de scheme cognitive / 170

VIII.1.2. Modele pe bază de rețele asociative / 172

VIII.1.3. Modelul encodării flexibile / 174

VIII.2. Roluri și stereotipuri de gen / 178

VIII.3. Rezultate experimentale privind uitarea intenționată a stereotipurilor de gen / 184

VIII.3.1. EXPERIMENTUL 1. Uitarea intenționată a informației stereotipice și a celei contrastereotipice, în condiții de supraîncărcare cognitivă și în absența acesteia / 185

VIII.3.2. EXPERIMENTUL 2. Uitarea intenționată a informației stereotipice și a celei contrastereotipice, în condiții de supraîncărcare cognitivă, evidențiată printr-o sarcină conceptuală (reproducere liberă) și printr-o sarcină perceptivă (recunoaștere grafemică) / 209

VIII.3.3. EXPERIMENTUL 3. Influența motivației de evitare a prejudcăților asupra uitării intenționate a informației stereotipice și contrastereotipice / 221

VIII.4. Concluzii / 233

Bibliografie / 239

Addenda / 277

Abstract / 287

Résumé / 289

Grünberg, 2005). În aceste condiții, întrebarea care urmează în mod firesc este, în ce măsură, sau în ce condiții, stereotipurile proeminente în context cultural și deja structurate în mintea noastră, ar putea fi modificate sau suprimate.

Această carte își propune o trecere în revistă a mecanismelor socio-cognitive care contribuie la formarea, aplicarea și menținerea stereotipurilor, precum și o incursiune în domeniul proceselor de inhibiție cognitivă, fiind investigat modul în care acestea pot contribui la suprimarea stereotipurilor. În ultimul capitol, sunt prezentate studii privind distorsiunile cognitive induse de stereotipuri și capacitatea indivizilor de a controla voluntar accesul mnezic al informației stereotipice și contrastereotipice. Studiile prezentate au fost realizate pe parcursul programului de doctorat, desfășurat la Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, iar publicarea acestei cărți îmi oferă prilejul de a-i mulțumi prof. univ. dr. Mircea Miclea, pentru îndrumarea, sugestiile și criticile constructive prin care a contribuit la formarea mea profesională.

Capitolul I

Despre clasificare, categorii mentale, stereotipuri și funcțiile acestora

„A face comparații este o ocupație profund umană. Comparăm mereu un lucru cu altul și ne comportăm în funcție de categoriile pe care le stabilim. Modelele mentale ne guvernează viețile, fie că se referă la obiecte materiale sau la structuri lingvistice. Existența în societate implică în mare măsură, descoperirea categoriilor culturale relevante. Încă din primii ani de viață, dobândim «controlul» mental asupra multor, dacă nu chiar asupra majorității, obiectelor cu care venim în contact. «Lucrurile» sunt clasificate pe criterii de similaritate și construim «cutii mentale» în care le așezăm pe cele care seamănă unele cu altele. Iar pe măsură ce îmbătrânim, numărul cutiilor mentale nou create scade dramatic. Vom ajunge în cele din urmă prizonierii propriilor preconcepții, iar lumea înconjurătoare oricât s-ar schimba, va înceta să ne mai suprindă, devenind tot mai familiară, pe măsură ce vom pune experiențele întâlnite astăzi în cutiile create ieri”.

(Dienhart, 1999, p. 98).

I.1. Categorizarea mentală

Sesizarea însușirilor invariante ale obiectelor sau ale stimulilor din mediu constituie o proprietate fundamentală a minții umane. Această proprietate facilitează desfășurarea unor procese/activități cognitive importante cum sunt: percepția, învățarea, raționamentul, limbajul, etc. Sesizarea unor astfel de invariante permite clasificarea – împărțirea în categorii a obiectelor – și operarea cu reprezentări mentale asociate acestora. Gândirea noastră ajunge să fie guvernată nu de instanțe individuale, ci de reguli, concepte, definiții, scenarii și alte structuri generice.

Respect pentru Tendința oamenilor de a codifica experiența împărțind stimuli în categorii, pe criterii de similaritate, a fost evidențiată de la nivel perceptiv primar, pentru stimuli simpli, până la nivelul unor procese cognitive superioare, pentru stimuli complecși, cum sunt experiențele afective, expresiile metaforice, comportamentele semenilor sau informația socială. Încă din prima parte a secolului XX psihologii aparținând școlii gestaltiste au ilustrat rolul important al categorizării în recunoașterea obiectelor, arătând că, încă de la nivel preatențional și încă din primele luni de viață, oamenii au tendința de a grupa elementele similare din câmpul vizual în aceeași unitate perceptivă, care este contrapusă altora, fapt care permite segregarea configurației de ansamblu a obiectului de fondul perceptiv (Wertheimer, 1923; după Green, 1996). Științele cognitive au extins considerabil studiul categorizării, considerând în cele din urmă că acest proces mental constituie un fundament al cogniției (Harnard, 2005), iar ubicuitatea categorizării a fost exprimată prin definirea acesteia ca „orice interacțiune sistematică diferențială între un sistem senzoriomotor autonom, adaptativ și mediul său” (*idem*, p. 21). Numeroase studii au evidențiat rolul categoriilor mentale în percepția formei, mișcării, culorilor, sunetelor sau a obiectelor, evenimentelor, emoțiilor și a scenelor complexe (Bornstein, 1987; Bialystok & Olson, 1987; Boster, 2005a). Categorizarea este premisa formării simbolurilor, a noțiunilor, a conceptelor și a generării de inferențe, având un rol important în învățare (Boster, 2005b; Larochele, Cousineau & Archambault, 2005, Robert, 2005). Utilizăm categorii lingvistice (fonetice, gramaticale, semantice) în comunicarea interpersonală și avem tendința de a ne organiza experiența de viață sub forma unor scheme categoriale (Muysken, 2005; Gillon, 2005; Clark, 2005). În mediul social, îi percepem adesea pe ceilalți prin raportarea la o categorie de apartenență, fie ea categorie de gen, rasială, profesională, etc (Tajfel, 1978; Macrae & Bodenhausen, 2000).

Întreaga noastră lume mentală este practic o lume construită și reconstruită prin intermediul categoriilor. Utilizarea acestora aduce un plus de rapiditate și eficiență în funcționarea cognitivă, permițând totodată structurarea confortabilă a unui mediu informațional hiper-complex. Astfel, categorizarea informației vizuale facilitează recunoașterea obiectelor, iar la nivel mnezic, același proces cognitiv permite organizarea informației în structuri semantice, facilitând

Despre clasificare, categorii mentale, stereotipuri și funcțiile acestora

reamintirea. Sesizarea similarității dintre stimuli permite abstractizarea cunoștințelor, conferind autonomie vieții psihice, iar pe de altă parte, simpla includere a unui obiect nou și necunoscut într-o categorie cunoscută are ca efect transferul unor proprietăți de la nivelul categoriei și atribuirea acestora obiectului în cauză, permițând un grad de cunoaștere a acestuia. La nivelul judecăților și raționamentelor cotidiene, operarea cu categorii mentale generice este în mod evident mult mai facilă și mai economică decât operarea cu instanțe individuale.

Deși bine argumentată adaptativ, categorizarea nu este însă inofensivă. Aceasta poate conduce la o cunoaștere simplificată, rigidă și eronată a realității. Îndeosebi atunci când reprezentările mentale ale categoriilor pierd din flexibilitate, existența acestora poate distorsiona considerabil prelucrările ulterioare de informație. Tendința oamenilor de a categoriza evenimentele îi face vulnerabili în fața unor erori logice (distorsiuni cognitive – Beck, 1976), cum sunt supragenalizarea, gândirea dihotomică, filtrarea informației. Să ne gândim doar la consecințele neplăcute în plan afectiv ale includerii tuturor examenelor din viața noastră în categoria „potențial eșec”, sau la includerea situațiilor neprevăzute cu care ne confruntăm în categoria „evenimente periculoase”. Apoi, ne putem cu ușurință imagina câte dificultăți adaptative va întâmpina o persoană care nu reușește să practice acea unică profesie pe care o consideră „dezirabilă și echivalentă a succesului în carieră”, incluzând toate celelalte variante în categoria „indezirabil”. Iar în domeniul interacțiunilor interpersonale sau al comunicării, valorizarea excesivă a unor categorii morale rigide poate conduce la intoleranță extremă. La nivelul judecăților și rezolvării de probleme, categorizarea rigidă poate conduce la concluzii eronate, erori rezolutive, sau poate restricționa dramatic creativitatea.

În context socio-cognitiv, dimensiunea adaptativă și cea dezadaptivă a proceselor de categorizare sunt simplu de intuit. Confrunțați cu un mediu social atât de divers, indivizii aplică mai mult sau mai puțin conștient strategii de categorizare: noi și ceilalți; ceilalți – care pot fi diferiți ca gen, rasă, naționalitate, profesie, statut social, atitudine, etc. Adesea, este suficient să privim o persoană necunoscută pentru câteva minute, pentru a ne face o primă impresie despre ea, pe baza câtorva indici observabili care vor deveni criterii de categorizare. Ca urmare a încadrării rapide într-o categorie, anumite trăsături de la nivelul reprezentării mentale corespunzătoare categoriei respective vor fi

transferate asupra persoanei în cauză. Astfel, dacă avem în față un bărbat care poartă costum și cravată vom presupune probabil că este un individ responsabil și cu un statut profesional respectabil; așa cum, atunci când privim o tânără blondă îmbrăcată provocator, vom presupune mai degrabă că este o persoană sociabilă, veselă, superficială și cu reduse preocupări intelectuale. Desigur, în fiecare caz, încadrarea persoanei observate într-o categorie despre care avem deja o reprezentare mentală, formată în decursul unei istorii de interacțiune și comunicare socială, permite un grad de cunoaștere a acesteia. Iar dacă presupunerile inițiale se confirmă, reprezentarea mentală a categoriei va fi încă o dată validată. În același timp însă, nu putem ignora faptul că un astfel de raționament simplificat se află la baza prejudecăților și a discriminării.

I.2. Stereotipuri, prejudecăți, discriminare

Stereotipurile sunt reprezentări mentale asociate categoriilor sociale care, prin validare repetată în context sociocultural, au dobândit un anumit grad de rigiditate. Etimologic, termenul „stereotip” provine din compunerea a două cuvinte grecești, *stereo* = rigid și *typos* = trăsătură. Acesta a fost introdus în psihologia socială de către Walter Lippman (1922), care în lucrarea sa „Public Opinion” oferă o accepțiune apropiată de cea actuală, descriind stereotipurile ca imagini rigide și simpliste, construite de mintea noastră, despre diversele grupuri umane. Odată structurate, acestea constituie adevărate hărți mentale, orientând viitoarele interacțiuni sociale ale persoanei (Lippman, 1922).

Atât W. Lippman (1922), cât și, câteva decenii mai târziu, G. Allport (1954) au privit stereotipurile ca pe o consecință inevitabilă și nefericită a procesului de categorizare, proces menit să simplifice percepția persoanei, creând un sentiment de corență și predictibilitate în contextul unui mediu social mult prea complex. În cadrul abordării cognitive contemporane, regăsim aceeași asociere a stereotipurilor cu categorizarea – fundamentată pragmatic – a informației sociale (Yzerbyt & Schadrin, 1994; Bodenhausen, Macrae & Hugenberg, 2003), stereotipurile fiind definite ca: „structuri generice de cunoștințe

Despre clasificare, categorii mentale, stereotipuri și funcțiile acestora

și convingeri referitoare la un anumit grup și la membrii acestuia” (Bodenhausen, Macrae & Hugenberg, 2003).

Dincolo de justificările adaptative, nu putem ignora faptul că stereotipurile și mecanismele socio-cognitive asociate acestora conduc la comportamente discriminatorii față de o largă categorie de grupuri stigmatizate. Simpla împărțire a persoanelor în „noi” și „ei”, „ceialți”, generează fenomene de părtinire a propriului grup, în defavoarea alterității. Trăsăturile și comportamentele negative *ale celorlalți* sunt de obicei blamabile și greu de tolerat, în timp ce *ale noastre* sunt ignorate, minimizezate și justificate situațional (Sherif *et al.*, 1961; Tajfel, 1970, 1982; Pettigrew, 1979; o trecere în revistă în Waller, 2005).

În contextul relațiilor intergrupale, stereotipurile, prejudecățile și discriminarea sunt considerate „fațete diferite ale atitudinilor intergrupuri” (Nastas, 2003; p. 256). Mai precis, stereotipurile reprezintă dimensiunea cognitivă a raportării individului la un grup și la membrii săi. Deși în limba română termenul „prejudecată” (echiv. eng. *prejudice*) este oarecum contraintuitiv, sugerând mai degrabă ideea de „judecată preconcepută” (Cernat, 2005; p. 15), aceasta este considerată a fi dimensiunea afectivă a atitudinii intergrupale. Discriminarea se referă la consecințele comportamentale ale activării stereotipurilor și a prejudecăților, desemnând dimensiunea comportamentală a raportării individului la grupurile exterioare (Fiske, 1998; Hewstone, Rubin & Willis, 2002).

Din perspectivă cognitivă, stereotipurile și prejudecățile sunt considerate elemente ale unei scheme de grup, la a cărei structurare contribuie în timp interacțiunile sociale sau experiențele personale cu membrii aceluși grup, comunicarea socială, variate procese de socializare. Stereotipul reprezintă nucleul declarativ de cunoștințe și convingeri, iar prejudecata este amprenta afectivă asociată acestora. Astfel de scheme de grup, odată activate, ghidează căutarea și achiziția de informație la nivel social, influențează procesele de encodare, reprezentare, elaborare și actualizare informațională, determinând în cele din urmă efecte comportamentale semnificative (Macrae & Bodenhausen, 2001).

Dinamica relațiilor dintre dimensiunile cognitivă, afectivă și comportamentală a raportării individului la categoriile sociale, sau, altfel spus, dinamica relațiilor dintre stereotipuri, prejudecăți și

Respectiv discriminare, este una extrem de complexă, oferind încă cercetătorilor subiecte interesante de investigație.

I.3. Funcțiile stereotipurilor

Revistele de psihologie socială din anii '60-'70-'80 abundă în studii care evidențiază implicarea stereotipurilor în formarea unor atitudini, judecăți, afecte sau comportamente negative la adresa diverselor grupuri minoritare. Clasificarea indivizilor pe baza unor criterii cum ar fi: rasa, etnia, genul, profesia, vârsta, etc. și evaluarea acestora prin prisma unor scheme cognitive rigide și simpliste este incompatibilă cu existența unui mediu social armonios. În mod particular, stereotipurile periclitează acuratețea evaluărilor acolo unde aceasta este importantă, în domenii cum ar fi: selecția de personal, justiție, managementul organizațiilor, educație etc. (Bodenhausen, 1988; Devine, 1989). Atât numărul mare de studii care abordează problematica atitudinilor sociale negative, a discriminării, excluziunii sau chiar a stigmatizării unor grupuri, precum și gravitatea acestor fenomene sociale extreme, contribuie la conotația predominant negativă a termenul de „stereotip”. Perspectiva cognitivă insistă însă asupra faptului că toate aceste efecte negative nu sunt decât costurile nedorite ale categorizării, mecanism menit să asigure eficiență în percepția persoanei și să confere sens și coerență lumii în care trăim. Psihologii sociali care pledează pentru dimensiunea colectivă a stereotipurilor, consideră că acestea contribuie la constituirea identității de grup, existența lor permițându-le actorilor sociali să își explice realitatea și să își justifice propriile acțiuni (Tajfel & Turner, 1986; Cernat, 2005).

I.3.1. Funcții cognitive

Funcțiile cognitive ale stereotipurilor au fost explicate prin prisma a trei tipuri de metafore: metafora „leneșului cognitiv” (Fiske & Taylor, 1984) sau a „zgârcitului cognitiv” (Gilbert & Hixon, 1991), metafora „tacticianului motivat” (Fiske & Taylor, 1991) sau a „expertului eficient” (Macrae, Milne & Bodenhausen, 1994), respectiv metafora „căutătorului de semnificație” (Oakes & Turner, 1990).

Un mare număr de studii indică faptul că, în majoritatea cazurilor, percepția persoanelor cu care venim în contact nu se realizează pe baza unor constelații particulare de trăsături și atribute unice, indivizii recurgând mai degrabă la reprezentări categoriale (ex. Bodenhausen, 1988; Devine, 1989). Acest fapt este ușor de intuit din experiența proprie: de câte ori nu ne-am raportat la ceilalți prin prisma profesiei lor, a vârstei, a originii etnice sau a naționalității, fără a mai analiza trăsăturile care îi individualizează? O astfel de tendință simplificatoare guvernează în fapt orice act perceptiv: atunci când privim pentru prima dată un obiect, sistemul nostru cognitiv prelucrează doar informația necesară pentru a-l recunoaște, încadrându-l într-o categorie cunoscută, lucru care de altfel se întâmplă destul de repede, și nicidecum toată informația pe care obiectul respectiv ar putea-o furniza la o examinare minuțioasă. La fel se întâmplă atunci când intrăm într-o încăpere: categorizarea rapidă a obiectelor ne asigură un sentiment de familiaritate în mediu, suficient pentru a ne putea comuta atenția spre efectuarea altor activități considerate mai importante. Cu siguranță că în spațiile pe care le parcurgem zi de zi sunt o mulțime de detalii pe care nu ne amintim să le fi observat vreodată... De ce ne mulțumim cu atât? O parte a psihologilor răspund metaforic că sistemul nostru cognitiv este „leneș” sau „zgârcit”, refuzând să prelucreze informația care nu îi este absolut necesară pentru îndeplinirea unor scopuri de moment. O astfel de lene sau pasivitate mentală care limitează cunoașterea realității este însă dificil de justificat din punct de vedere rațional sau adaptativ. Singura explicație rațională ar fi aceea conform căreia, cantitatea imensă de informație disponibilă în mediul fizic sau social depășește cu mult resursele limitate de procesare ale minții umane, motiv pentru indivizii sunt nevoiți să recurgă la strategii mai economice de prelucrare, cum sunt percepția categorială și stereotipizarea (Fiske & Taylor, 1984; Gilbert & Hixon, 1991).

Ulterior, psihologii au oferit o explicație mai subtilă și mai rațională pentru utilizarea categoriilor mentale, arătând că funcția primordială a acestora este aceea de a asigura eficiența cognitivă. În percepția persoanei, utilizarea stereotipurilor permite o evaluare rapidă a celorlalți, cu minime resurse cognitive, care pot fi astfel alocate altor sarcini. Cu alte cuvinte, economia nu este un scop în sine în funcționarea mentală, ci o strategie motivată de nevoia de eficiență adaptativă: dacă am prelucra toate detaliile stimulilor din mediu, cu